

Research Vidyapith International Multidisciplinary Journal

(International Open Access, Peer-reviewed & Refereed Journal)

(Multidisciplinary, Monthly, Multilanguage)

* Vol-3* *Issue-3* *March 2026*

www.researchvidyapith.com

ISSN (Online): 3048-7331

पुराणेषु पर्यावरणसंरक्षणस्य सन्देशः Environmental Conservation Messages in the Puranas

V. Sandhya

Ph.D., Department of Sanskrit, National Sanskrit University

Article Info: (Received- 20/01/2026, Accept- 19/02/2026, Published- 02/03/2026)

DOI- 10.70650/rvimj.2026v3i3006

1. प्रस्तावना / Introduction

संस्कृतम्

भारतीयज्ञानपरम्परा विश्वस्य प्राचीनतमासु ज्ञानपरम्परासु एकत्वेन प्रसिद्धा अस्ति। अस्याम् परम्परायां मानवजीवनस्य सर्वाङ्गविकासाय विविधाः सिद्धान्ताः उपदिष्टाः सन्ति। वेदाः, उपनिषद्, रामायणम्, महाभारतम् तथा पुराणानि एते सर्वे ग्रन्थाः केवलं धार्मिकग्रन्थाः न सन्ति, किन्तु सामाजिक, वैज्ञानिक, नैतिक, पर्यावरणसम्बद्धं ज्ञानम् अपि ददति।

पुराणेषु प्रकृतिसम्बन्धिनः अनेके विचाराः दृश्यन्ते। नद्यः, वनानि, पर्वताः, वृक्षाः, पशवः च सर्वे प्रकृतेः अवयवाः सन्ति इति प्रतिपादितम्। एतेषां संरक्षणं मानवस्य कर्तव्यं इति स्पष्टतया निर्दिष्टम्।

English:

The Indian Knowledge System is one of the oldest knowledge traditions in the world- It provides guidance for the holistic development of human life. Texts such as the Vedas, Upanishads, Ramayana, Mahabharata, and the Puranas contain not only spiritual teachings but also valuable insights related to society, ethics, science, and the environment.

The Puranas contain many ideas related to nature and environmental balance. Rivers, forests, mountains, trees, and animals are considered important elements of nature. These texts emphasize that protecting nature is the responsibility of human beings.

2. पुराणेषु प्रकृतिपूजा / Nature Worship in the Puranas

संस्कृतम्

भारतीयसंस्कृतौ प्रकृतिपूजा अत्यन्तं प्राचीनपरम्परा अस्ति। पुराणेषु नद्यः देवतारूपेण वर्णिताः सन्ति। गङ्गा, यमुना, गोदावरी, नर्मदा इत्यादयः नद्यः पवित्राः इति कथ्यन्ते। तासां पूजनं कृत्वा मानवाः जलसंरक्षणस्य महत्त्वं स्मरन्ति।

वृक्षाः अपि देवतारूपेण पूज्यन्ते। अश्वत्थवृक्षः, वटवृक्षः, तुलसी, बिल्ववृक्षः च विशेषतः पूजनीयाः सन्ति। एषा परम्परा केवलं धार्मिकप्रक्रिया नास्ति, किन्तु पर्यावरणसंरक्षणस्य सामाजिकव्यवस्था अपि अस्ति।

English:

Nature worship is an ancient tradition in Indian culture- In the Puranas, rivers are described as divine- Sacred rivers such as Ganga, Yamuna, Godavari, and Narmada are worshipped by people. Through these practices, society develops respect for water resources.

Trees are also worshipped in many traditions. Trees like Peepal, Banyan, Tulasi,

and Bilva are considered sacred. These traditions encourage people to protect plants and forests, which plays an important role in maintaining ecological balance.

3. वृक्षाणां महत्त्वम् / Importance of Trees

संस्कृतम्

पुराणग्रन्थेषु वृक्षारोपणस्य महत्त्वं विस्तरेण प्रतिपादितम् । वृक्षाः जीवनस्य आधाराः सन्ति । ते वायुम् शुद्धीकुर्वन्ति, छायां ददति, फलानि उत्पादयन्ति, औषधानि च ददति ।

श्लोक—

दशकूपसमावापी दशवापीसमो हृदः ॥

दशहृदसमः पुत्रो दशपुत्रसमो द्रुमः ॥

अस्य अर्थः— एकः वृक्षः दशपुत्राणां तुल्यः इति कथ्यते, यतः सः अनेकेभ्यः प्राणिभ्यः उपकारं करोति ।

English:

The Puranas emphasize the importance of planting and protecting trees. Trees provide oxygen, food, shade, and medicine. They play a vital role in maintaining ecological balance.

A famous traditional verse explains that one tree is equal to ten sons because it provides benefits to countless living beings. Modern environmental science also highlights the importance of afforestation and forest conservation.

4. पृथिव्याः संरक्षणम् / Protection of the Earth

संस्कृतम्

भारतीयग्रन्थेषु पृथिवी माता इति वर्णिता । मानवाः पृथिव्याः पुत्राः इति भावः स्थापितः ।

श्लोकः—

माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः ।

अस्य भावार्थः— पृथिवी अस्माकं माता अस्ति, अतः तस्याः संरक्षणं कर्तुं अस्माकं कर्तव्यं भवति ।

English:

In Indian philosophical thought, the Earth is considered a mother. Humans are described as her children. This idea creates a deep sense of responsibility toward protecting the environment.

Modern environmental ethics also promote sustainable use of natural resources. This concept closely aligns with the ancient teachings found in the Puranas.

संस्कृतम्

5. जलसंरक्षणम् / Water Conservation

संस्कृतम्

पुराणेषु जलस्य महत्त्वं विशेषतया वर्णितम् । जलं जीवनस्य मूलम् अस्ति । नद्यः, सरोवराणि, कूपाः च पवित्राः इति मन्यन्ते ।

जलसंरक्षणं केवलं आध्यात्मिककार्यं नास्ति, किन्तु सामाजिककर्तव्यं अपि अस्ति । यदि जलस्रोतसः न रक्ष्यन्ते, तर्हि जीवनं कठिनं भविष्यति ।

English:

Water is essential for life. The Puranas emphasize the sacred nature of rivers, lakes, and wells. Protecting water resources is seen as both a spiritual and social responsibility.

Today, water scarcity is a major global issue. The teachings of the Puranas remind us to respect and conserve water resources.

संस्कृतम्

6. वनसंरक्षणम् / Forest Conservation

संस्कृतम्

वनानि पृथिव्याः फुफ्फुसरूपेण कार्यं कुर्वन्ति । पुराणेषु वनसंरक्षणस्य आवश्यकता प्रतिपादिता । ऋशयः वनप्रदेशेषु वसन्ति स्म, तत्र प्रकृतेः सह सामंजस्येन जीवनं यापयन्ति स्म ।

English:

Forests are often called the lungs of the Earth. The Puranas highlight the importance of forests and natural habitats. Ancient sages lived in forests and maintained harmony with nature.

This lifestyle teaches modern society the importance of sustainable living and environmental protection.

7. पशुपक्षिणां संरक्षणम् / Protection of Animals and Birds**संस्कृतम्**

पुराणेषु पशवः, पक्षिणः च प्रकृतेः महत्त्वपूर्णाः अङ्गाः इति वर्णितम् । अहिंसा, दया, करुणा च सर्वभूतेषु आचरितव्या इति उपदिष्टम् ।

English:

Animals and birds are also considered essential parts of nature in the Puranas. The principle of nonviolence (Ahimsa) encourages compassion toward all living beings.

Protecting biodiversity is an important concept in modern environmental science, which resonates with these ancient teachings.

8. आधुनिकपर्यावरणसमस्याः / Modern Environmental Problems**संस्कृतम्**

अद्यतनकाले पर्यावरणसमस्याः अत्यन्तं गम्भीराः सन्ति । वायुदूषणम्, जलदूषणम्, वृक्षच्छेदनम्, वैश्विकतापनम् च पृथिव्याः संतुलनं नाशयन्ति ।

English:

Today the world faces serious environmental problems such as pollution, deforestation, climate change, and global warming. These issues threaten ecological balance and the survival of many species.

Ancient teachings from the Puranas provide valuable guidance for addressing these challenges.

9. भारतीयज्ञानपरम्परायाः प्रासंगिकता / Relevance of Indian Knowledge System**संस्कृतम्**

भारतीयज्ञानपरम्परा पर्यावरणसंरक्षणस्य महत्त्वं प्राचीनकालात् एव प्रतिपादयति । यदि एते सिद्धान्ताः आधुनिकजीवने अनुपाल्यन्ते, तर्हि पृथिव्याः संतुलनं पुनः स्थापयितुं शक्यते ।

English:

The Indian Knowledge System has always emphasized harmony between humans and nature. By adopting these principles in modern life, society can move toward sustainable development and ecological balance.

10. उपसंहारः / Conclusion**संस्कृतम्**

अतः स्पष्टं भवति यत् पुराणानि केवलं धार्मिकग्रन्थाः न सन्ति । ते पर्यावरणसंरक्षणस्य अपि महत्त्वपूर्णं सन्देशं ददति । प्रकृतिपूजा, वृक्षारोपणम्, जलसंरक्षणम्, अहिंसा च एते सर्वे विचाराः अद्य अपि अत्यन्तं प्रासंगिकाः सन्ति ।

English:

Thus, the Puranas are not only religious texts but also sources of ecological wisdom. Their teachings inspire respect for nature and encourage sustainable living.

If humanity follows these principles, it will be possible to protect the Earth and

ensure a healthy environment for future generations.

Author's Declaration:

I/We, the author(s)/co-author(s), declare that the entire content, views, analysis, and conclusions of this article are solely my/our own. I/We take full responsibility, individually and collectively, for any errors, omissions, ethical misconduct, copyright violations, plagiarism, defamation, misrepresentation, or any legal consequences arising now or in the future. The publisher, editors, and reviewers shall not be held responsible or liable in any way for any legal, ethical, financial, or reputational claims related to this article. All responsibility rests solely with the author(s)/co-author(s), jointly and severally. I/We further affirm that there is no conflict of interest financial, personal, academic, or professional regarding the subject, findings, or publication of this article.

Cite this Article

'V.Sandhya', "पुराणेषु पर्यावरणसंरक्षणस्य सन्देशः *Environmental Conservation Messages in the Puranas*", Research Vidyapith International Multidisciplinary Journal, ISSN: 3048-7331 (Online), Volume:3, Issue:3, March 2026.

Journal URL- <https://www.researchvidyapith.com/>

“Copyright © 2026 The Author(s). This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 (CC-BY), allowing others to use, share, modify, and distribute it with proper credit to the author.”

